

PAPER DETAILS

TITLE: MODERN KIRGIZ SIIRINDE MANAS VE MANAS DESTANI

AUTHORS: Ismail Turan KALLIMCI

PAGES: 89-104

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217220>

MODERN KIRGIZ ŞİİRİNDE MANAS VE MANAS DESTANI

İsmail Turan KALLİMCİ*

ÖZET

Kırgız kültürünün mayası olarak kabul edilen Manas destanı, bir kahramanlık destanı olmasının yanında Kırgız Türklerinin sosyal hayatını, inanışları ve dilini günümüze aksettiren en önemli eserdir. Sovyet döneminde, yasaklı konular arasında olan destan uzun yıllar boyunca kültürel ve edebi sahada çok az konu edilmiştir. Bazı dönemlerde destanın üzerindeki yasak kaldırılrsa da aydınlar, eserlerinde Manas destanını ve Manas'ı kullanmaktan çekinmişlerdir. Bağımsızlık sonrası dönemde ise Kırgız aydınları Kırgız millî kimliğini korumak amacıyla tarihi konulara yönelmişlerdir. Edebiyatçılar da yazdıkları eserlerinde millî hafızayı canlı tutabilmek ve millî şuur oluşturabilmek için Manas destanına ve kahramanı Manas'a birçok anlam yüklemişlerdir. Sovyetler Birliği dönemi Kırgız şiirinde Manas üzerine yazılmış ilk şiir Kasım Tınıstanoğlu'nun "Manas Kümbözü" adlı şiirdir. Günümüz Kırgız şiirinde Manas destanı ve Manas çok işlenen temaların başında gelmektedir. Makalemizde Sovyetler Birliği döneminden başlayarak, bağımsızlık sonrası yeni dönemde devam eden modern Kırgız şiirinde, konu olarak Manas Destanının etkisi, kahraman olarak Manas'ın imge olarak kullanımı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Manas, Manas Destanı, Kırgız Şiiri.

MANAS AND LEGEND OF MANAS IN MODERN KYRGYZ POETRY

ABSTRACT

The legend of Manas is regarded to be the basis of Kyrgyz culture. In addition to being a heroic legend, it is an important work reflecting social life, beliefs and language of Kyrgyz Turks. In Soviet Union era, the legend was one of the works banned; hence, it was rarely mentioned in the fields of culture and literature. In some periods, though the ban on it was ruled out, intellectuals still avoided referring to Manas and the legend of Manas in their own works. In the period of independence, on the other hand, Kyrgyz intellectuals turned to historical issues to protect the national identity of Kyrgyz. In their works, literary figures attached many meanings to the legend of Manas and its hero, Manas in order to revitalize national memory and create national consciousness. In the Soviet Union era, the first poem written about Manas in Kyrgyz poetry is "Manas Kümbözü", which was penned by Kasım Tınıstanoğlu. In today's Kyrgyz poetry, the Legend of Manas and Manas are among the topics most commonly dealt with. In the present article, starting from the Soviet Union era and stretching up to modern Kyrgyz poetry, the effects of the Legend of Manas, and the use of the hero, Manas, as an image are investigated.

Key Words: Manas, the Legend of Manas, Kyrgyz poetry.

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü.

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

Oldukça güçlü bir sözlü geleneğe sahip olan Kırgız Türklerinin bu geleneğe ait en büyük eseri Manas destanıdır. Destanı baştan sona ezbere okuyan ozanlara 'Manasçı' denmektedir. Destanın her biri büyük Manasçılar olan Sayakbay Karaliyev, Sagımbay Orazbekov ve Cusup Mamay tarafından söylenmiş varyantları bulunmaktadır. Dünyanın en uzun destanı olma özelliğini taşıyan Manas, muhtevasıyla da Kırgız kültürünün, daha genel bir ifadeyle Türk kültürünün en önemli kaynaklarından biridir.

Seyfeddin Aksıkenti'nin XVI. yüzyılda yazmış olduğu Mecmuatü't Tevarih adlı eserinde destan hakkında ilk bilgilere rastlanmaktadır. Sovyet dönemi öncesi destanın halk arasından derlenmesi ve yazıya geçirilmesi işleri XIX. yüzyılda başlamıştır. Manas destanı üzerine 1856 yılında ilk çalışma ve derleme faaliyetini gerçekleştiren isim, Kazak aydını Çokan Velihanov'dur. Velihanov'dan sonra Manas destanını 1862-1869 yılları arasında Isık Göl çevresinden derleyen ve ilk tam metnini 1885 yılında yayınlayan isim ise Radloff olmuştur. Onun "Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı beş ciltlik kitabının beşinci cildinde Manas destanına yer verilmiştir (Temur, 2011: 137-138).

Zeki Velidi Togan, destanların milletin yüksek milli duygularını aksettiren halk edebiyatı eserleri olduğunu, tamamıyla veya az çok tarihe dayanan bir ideal alemi yansıttıklarını ifade etmektedir (Geyikoğlu, 2001: 201). Hüseyin Nihal Atsız ise destanı, bir milletin geçmişte başından geçen büyük hadiselerin halk dilinde edebi bir şekil alması olarak tanımlamaktadır (Atsız, 1997: 31). Mehmet Aça "Milletlerin dünya görüşlerini, kainattaki olayları yorumlayış tarzlarını, yaşadıkları tarihi ve sosyal olaylarla onların etkilerini, var oluşlarını ve bağımsızlıklarını sürdürebilmek için yaptıkları iç ve dış mücadelelerini, sosyal hayatla ilgili etkinliklerini, kısacası o milleti millet yapan bütün değerleri edebi bir üslup ve kahramani bir eda ile günümüz insanlığına aktara gelen metinler" olarak tanımlar (Aça, 2002: 5). Verdiğimiz tanımlarda vurgulanan ortak özellik, destanların milletlerin kültürel hafızası olmasıdır. Destanların bu yönüyle milli bilinci kuvvetlendirerek milli uyanışa götürdüğünü iyi bilen Sovyetler Birliği yönetimi, onu yasaklama yoluna gitmiştir. Taşkent'te yayınlanan Komünist Partisi yayın organı olan Turkestanskaya Pravda gazetesinde (1924, sayı 23), destan hakkında: "*Manas Destanı, Pantürkizm ülküsünün inkişaf devrinde doğmuştur ve destanın derlenen birinci ve ikinci bölümleri ırkçı milliyetçilik ruhuyla doludur. Manas Destanı ilim bakımından kıymetli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer Türk kavimlerinin milli gelişmelerine zararlı istikamet verebilir. Böylece biz buna karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız*" denmektedir (İnan, 1987: 111-112). 1954 yayınlanan Büyük Sovyet Ansiklopedisinin 194-195. sayfalarında ise "Manas" maddesinde "*Manas'ın bazı manasçılar tarafından söylenen rivayetleri Pantürkizm ve Panislamizm öğeleriyle doldurulmuştur.*" ifadeleri kullanılmaktadır (İnan, 1987: 128).

İsmail Turan KALLİMCİ

Rus yönetiminin kendi rejimlerini koruma refleksiyle şekillenen bu yasakçı tavrı karşısında, bilinçli Kırgız aydınları destan üzerine çalışmalarına devam etmişlerdir. Sovyet döneminden sonra Kırgız sözlü gelenek ürünlerinin ve Manas destanının ilk derleyicisi ve bu konuda büyük emek harcayan isimlerden biri Kayyum Miftakov'dur. Onun kurmuş olduğu Kara Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Derneği kısa zamanda öğretmen ve öğrenciler tarafından rağbet görmüştür. Taşkent'te okumakta olan Kırgız gençleri yaz tatilinde Kırgız halkının sözlü edebiyatını derleme işine ağırlık verir, 1922 -1926 yılları arasında "Manas" destanını yazıya geçirirler (Artıkbayev, 1982: 15). Coomart Bökönbayev, Kubanıçbek Malikov, Cusup Turusbekov "Manas" destanının zengin motiflerinden konular seçerek millî operanın ilk eseri olan "Aycürök" operasının librettosunu yazarlar (Naskali, 1994: 33).

Manas destanı siyasi konjonktüre göre dönemin Sovyet yöneticileri tarafından bazı dönemlerde kısmen serbest bırakılmış, bazen de bu destan tamamen yasaklanarak destan hakkında herhangi bir çalışma yapanlar çeşitli tahkikatlara uğramışlardır. Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, A. Kökenov, B. Kenensariyev gibi aydınlar Manas destanının araştırılması ve üzerine inceleme yapılması faaliyetleri içinde bulunmuşlar ve öldürülmüşlerdir. Tokçoro Coldoşev, Moris Belotskiy, Kazak edebiyatçı Saken Seyfullin, Hasan Ceyinbayev, Bayalı İsakeyev gibi isimler de yukarıda adını zikrettiğimiz aydınlarla aynı kaderi paylaşmışlardır. Ünlü Rus dilbilimci E.D. Polivanov Manas destanının bin yaşında olduğunu ifade etmiş, 1937 yılında önce tutuklanmış sonra da öldürülmüştür. Manas Destanı üzerine çalışacak yeni bir komite 1937 yılında kurulmuş ve komitede bulunan üyeler de aynı şekilde cezalandırılmıştır (Bayciyev, 2004: 57-58).

Özellikle II. Dünya savaşı sırasında Komünist Parti yöneticilerinin yerel kültürel değerlere olan yaklaşımı halkı yanında tutabilmek için yumuşamıştır. Savaş dönemini ve sonrasını en güçlü şekilde atlatabilmek için yerel kültürler üzerine yapılan çalışmalara geçici olarak göz yummuşlardır. Bu serbestlik ortamından faydalanarak savaş dönemi ve sonrasında Manas Destanı üzerine birçok araştırma ve inceleme yazısı ortaya konmuştur.

Bu dönemde I. Abdırähmanov, Ö. Cakişev, K. Rahmatulin gibi isimlerin yanı sıra S. M. Abramzon, V. M. Jirmunskiy, M. İ. Bogdanova, P. N. Berkov gibi Rus araştırmacılar da Manas Destanı hakkında eserlerini yayınlama fırsatı bulmuşlardır (Temur, 2011: 140, 141, 142).

Savaşın yıkıcı etkileri bittikten sonra Sovyet yönetimi yasakçı tavrına geri dönmüştür. Manas destanının derlenmesinde büyük emekleri olan Miftakov, 1949 yılında bu çalışmalarının karşılığını asılarak görmüştür. Manasçı Sayakbay Karaleyev hakkında ilk kez çalışma yayınlayan H. Karasayev yıllarca "Kara listede" kalmıştır. Manas destanı üzerinde çalışan Taşım Bayciyev ve Ziyaş Bektonov da bu uygulamalardan nasibini almıştır. Bayciyev 1950'de tutuklanmış, yıllarca hapis ve sürgün hayatından sonra vefat etmiştir. Bektonov

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

da aynı şekilde 1950 yılında tutuklandıktan sonra yıllarca hapis yatmıştır. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü müdür vekili Capar Talasbayev'in, Bayciyev ile birlikte 1940 yılında Manas destanının incelenmesi için verdikleri dilekçe 1961 yılında Talasbayev'in asılmasına sebep olmuştur. Sovyet rejiminin destanlar özellikle de Manas destanı üzerine takındığı katı tavır zaman zaman yumuşamasına rağmen 1980'lerin sonuna değin devam etmiştir. Bu dönem içerisinde Manas destanı birçok defa ders kitaplarına girmiş, sonra tekrar zararlı görülerek çıkartılmıştır (Bayciyev: 2004: 61-62).

Manas destanının önemini iyi bilen aydınların başında Kasım Tınıstanov gelir. Kazak aydını Ahmet Baytursınoğlu vasıtasıyla Ceditçi "Alaş" hareketinden etkilenir ve komünist partinin belirlediği, sosyalist realizmin dışında eserler verir. Çok geçmeden "eskiye özlem duymak", "zengin taraftarı", "devrim karşıtı", "milliyetçi" olmak gibi ithamlarla karşı karşıya kalır. Tınıstanov'u rejimle karşı karşıya getiren sebeplerden en önemlisi, Manas destanına olan büyük ilgisidir. Milletlerin milli bilinci tesis edebilmesi için, eserlerinde tarihin muhteşem sayfalarını halkın hayalinde canlı tutmak olduğunu bilen Tınıstanov, Komünist rejimin tepkisini çeken en önemli eseri "Akademiya Keçeleri" adlı tiyatro eserini yazar. Bu eserde yer alan Manas destanı ile alakalı iki perde, edebi çevreler, özellikle de dönemin yazarlar birliği başkanı Aalı Tokombayev tarafından ağır eleştiriler alır. 29 Mart 1933'te Kırgızistan Komünist Partisinin vilayet komitesi eseri yasaklar (Naskali, 1994: 33). Tınıstanov bu eleştiriler ile geri adım atmaz ve Manas destanının bir bölümünü Rusça'ya çevirir. Tınıstanov ayrıca 1935 yılında düzenlenen bilimsel konferansta "Manas Destanı'nın Kırgız Halkı İçin Anlamı" adlı bir de bildiri sunar. Tınıstanov'un büyük eleştiri alan eserlerinin başında "Manas Türbesi" adlı şiiri bulunmaktadır. H. Karasayev "Manas Kümbözü" şiirinin Manas destanı ve Manas üzerine yazılan ilk şiir olduğunu ifade etmiştir (Karasayev, 1998: 109). Şair bu şiirinde milli belleğin canlı tutulabilmesi adına geçmişin imgesi olan Manas'ı ve tarihi bir mekan olan Manas'ın türbesini şiirine konu etmektedir. Şair şiirine şu dizelerle başlar:

<i>Say-saydan çımırkanıp, kulaıp taş,</i>	<i>Yatağından kuvvetle yuvarlayıp taş,</i>
<i>Omkorup kedergini kılğan talaş.</i>	<i>Parçalar setleri bırakmaz taş üstünde taş.</i>
<i>Baştalıp Ala-Toodon Çüygö karay,</i>	<i>Ala Too'dan başlayıp Çüy'e kadar,</i>
<i>Küzgüdöy suusu tunuk agat Talas.</i>	<i>Suyu ayna gibi, berrak akar Talas.</i>
<i>Urmattuu köz caş menen al kümbözü,</i>	<i>Hürmet dolu gözyaşıyla o türbeye</i>
<i>Koyulgan ötkön kündö baatır Manas.</i>	<i>Defnedilmiş geçmişte batur Manas.</i>

(Bektenov ve Erkebayev, 1991: 45-46)

Tınıstanov dizelerinde tabiat tasvirleriyle Manas'ın defnedildiği yerin özelliklerini verir. Hırçın ve temiz bir akarsu tasviri aslında Manas'ın tasviridir.

İsmail Turan KALLİMCİ

Sonraki dizilerde türbenin yapılmasının üzerinden yüzyıllar geçtiğini ifade eden şair şiirin devamında:

<i>Kümbözdün salınganın kadayçalap,</i>	<i>Türbenin nasıl inşaa edildiğini</i>
<i>Bolgonun neçen cüz cıl murun ebak.</i>	<i>Ve geçmişini, nice yüzyıl önceki</i>
<i>Manastın el bakkanın, el çapkanın,</i>	<i>Manas'ın halk yönettiğini, savaştığını</i>
<i>Kimdigin, kadaylığın çın anıktap.</i>	<i>Kim olduğunu, nasıl olduğunu açıklayıp.</i>
<i>Murun da okuuçuga süylöp bergen,</i>	<i>Önceden de okuyana anlatmış idi,</i>
<i>Aylana dubalina cazılğan kat.</i>	<i>Çevre duvarlarına kazınan yazı.</i>
<i>Bul kündö ırayımsız cat kolunan,</i>	<i>Günümüzde merhametsiz yad eliyle,</i>
<i>Murunku cazuu, sızuu tüşkön urap.</i>	<i>Eski yazılar, çizgiler kaybolmuş şimdi.</i>

demektedir. Görüldüğü gibi Tınıstanoğlu, bu türbenin üzerinde, Manas'ın kim olduğunu anlatan yazıların, “yad” kişilerce bilinçli olarak tahrip edildiğini söylemektedir. Milli kimliği yok etmenin en etkili yollarından biri, milletlerin geçmişiyle olan bağlarını koparmaktır. Ramazan Korkmaz'ın “Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri” adlı eserinde milli kimliğin olgunlaştığı mekânlara yapılan saldırılar, bu bellek mekânlarının tahrip edilme süreci ve uygulamaları izah edilmiştir. Korkmaz'a göre insanın, tarih ve milli bilincini koruyabilmesi için bellek mekânlarına hem bireysel olarak hem toplum olarak sahip çıkması gerekmektedir (Korkmaz, 2008: 31). Dolayısıyla bellek mekanları, sanatkarların ve aydınların, bireylere ve topluma milli bilinç ve tarih şuuru kazandırmak amacıyla eserlerinde kullanabilecekleri önemli bir argümandır. Milli bilinci tazeleyecek, güçlendirecek her tür bellek mekan bu anlamda, uygulanmaya çalışılan ideolojinin hedefi haline gelmektedir. Şiir şu şekilde devam eder:

<i>Ali da turat kümböz tañırkatıp,</i>	<i>Hala durmakta türbe hayret vererek,</i>
<i>Körgöndü oylandurat köñülün tartıp.</i>	<i>Göreni düşünceye salar, cezbederek.</i>
<i>Alısta körbögöndü dañkı menen,</i>	<i>Uzakta, görmeyeni namı ihtişamı ile,</i>
<i>Özünö kusa kılat kumardantıp.</i>	<i>Hasret bırakır, kendine çekerek.</i>
<i>Erte-keç toonun celi comok kılıp,</i>	<i>Gece gündüz dağ rüzgarı masal söyler</i>
<i>Kümbözgö tolup catkan sırlar aytıp.</i>	<i>Türbeye bir dolu sırlar ayan eder.</i>
<i>Bul künkü urpagının cayın süylöp,</i>	<i>Günümüzdeki neslin halini arz edip,</i>
<i>Uykuda catkan erdi kayrattantıp.</i>	<i>Uyuyan yiğidi gayrete sevk eder.</i>

İlk dizide türbenin hala ayakta olması ile şairin anlatmak istediği Kırgız kültürünün bunca olumsuzluğa rağmen varlığını devam ettirmesinin herkesi hayrete düşürdüğüdür. ‘Rüzgarın söylediği masal’ ile yaşadığı dönemin olumsuzluklarını Manas’a anlatarak şikayette bulunduğu görülmektedir. Bu aslında şairin yakınmasıdır. Yattığı yerde Manas'ı hırslandırma, gayrete getirme

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

çabası ise bir anlamda gaflet uykusundaki nesli uyandırma ve kendine getirme çabasıdır. Şair ilerleyen dizelerde ne yapılması gerektiğini sıralamaktadır:

<i>Ala-Too asman menen deñgeeldeşip,</i>	<i>Ala Dağ gökyüzüyle eşitlenip</i>
<i>Kötörüp kökürögün, boy tireşip.</i>	<i>Göğsünü kabartarak, boy ölçüşüp</i>
<i>"Manasım el içinde ekiltik" dep,</i>	<i>"Manas'ım halk içinde önder" deyip,</i>
<i>Talaşkın Ayga, Küngö teñeştirip.</i>	<i>Savunun Aya, Güneşe denk tutup.</i>
<i>Kapçıgay, biyik zooka, çer karagay,</i>	<i>Geçitler, kayalar, koyu orman,</i>
<i>Kümbözdü küzötüşöt kezekteşip.</i>	<i>Türbeyi gözetler sıraya girip.</i>
<i>Cılgadan tuylap akkan tunuk bulak,</i>	<i>Yatağında coşkuyla akan berrak dere,</i>
<i>Manastın sözün kurat maekteşip.</i>	<i>Manas'ın sözünü söyler sohbet edip.</i>

Tınıstanoğlu Kırgız halkına, Manas'ın ve Manas'ın barındırdığı değerlerin yüce tutulmasını öğütlemektedir. Geçitleri, kayaları, ormanı ve dereyi kişileştiren şair, tüm bu tabiat unsurlarının Manas'a tabi olduğunu ifade etmekte dolayısıyla Kırgız vatanının ve insanının Manas'ın emrinde olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Şiirin sonunda eski günlere ve Manas'a duyulan hasret etkili bir ifadeyle verilmektedir:

<i>Elinin et cürögü caralanıp,</i>	<i>Halkının etten yüreği yaralanıp,</i>
<i>Ebakı ötkön kündün izin çalıp.</i>	<i>Eski güzel günlerin izini sürer.</i>
<i>Irçısı ırğa koşup atın cattayt,</i>	<i>Şairi şiir yakıp adını ezberler,</i>
<i>Komuzçu küñgüröntüp küügö salıp.</i>	<i>Kopuzcu çalarak ezgiye döker.</i>
<i>Uulu zar bolgon künnün süröttösö,</i>	<i>Büyükler cefa çektiği günü tasvir etse,</i>
<i>Çaşının kanı kıziyt, içi canıp.</i>	<i>Gençlerinin kanı kızişır, içi yanar.</i>
<i>Kakşagan komuz menen muñduu,</i>	<i>Kavga ederek kopuz ile hüznü,</i>
<i>Coktoşot er Manasın esine alıp.</i>	<i>Er Manas'ı hatırlayıp yad ederler.</i>

Tınıstanoğlu tüm bu çabalarının neticesinde 1937 yılında ortadan kaybolur ve akıbeti hakkında bilgi alınamaz. Sovyet yönetiminin baskıları artar ve 1937-38 yıllarında *Repretsiya* adı verilen, milliyetçi aydınların katledildiği kanlı yıllar yaşanır. Bu dönem sonrasında yazar ve şairler kalemlerini keskin kullanmaktan kaçınırlar. Manas ve Manas destanı kültürel sahadan ve edebi eserlerden bu şekilde uzaklaştırılmış olur. Stalin'in ölümünden sonra biraz olsun hafifleyen baskıcı yönetim, sözlü kültür mirasları üzerine yapılan çalışmaların nispeten canlanmasına yol açar.

Tınıstanoğlu'nun bu şiirinden yıllar sonra aynı konuda Egemberdi Ermatov "Manas Atanın Kümbözü" (Manas Atanın Mezarı) adlı bir şiir yazmıştır. Şiirde Ermatov'un Manas'a duyduğu özlem kendini hissettirmektedir:

<i>Uşul cerde dooron sürgön ruhum,</i>	<i>Burada devran sürdü ruhum,</i>
<i>Dubaldardan kupuya ün ugulat,</i>	<i>Duvarlardan gizemli sesler işitilir,</i>

İsmail Turan KALLİMCİ

Kırka toolor, akkan dayra, uçkan kum Sıradağlar, akan nehir, uçuşan kum
Manas atam canı bolup tuyulat. Manas atamın ruhu gibi hissedilir.

(Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 2005: 455-456)

Şiirde Manas'ın yaşadığı döneme duyulan özlemin yanı sıra, Kırgız vatanında tabiata ait pek çok unsurun Manas'ın temsil ettiği değerleri barındırdığı ifade edilmektedir. Dizelerde Kırgız toplumunu içinde bulunduğu açmazdan kurtaracak bir öndere duyulan ihtiyaç da farkedilmektedir. Ermatov şiirini:

Köktü közdöp duuldagan daraktar Göge doğru yükselen ağaçlar
Ne cönündö ayan kılat, neni ırdıy? *Ne hakkında telkin eder, neyi söyler?*
Manas ata senin piriñ turganda Manas ata senin pirin varken
Kırgız degen uluu darak cıgılbayt... Kırgız denen ulu ağaç yıkılmaz...

dizeleriyle bitirmektedir. Bu dizelerde Ermatov'un, her ne kadar çok kötü bir dönemden geçiyor olsalar da Manas gibi bir rehberle sahip olan ve 'Ulu ağaç'a benzeyen Kırgız halkının hiçbir zaman yok olmayacağına dair umudunun olduğu görülmektedir. Aynı zamanda dizelerde bağımsızlık sonrası bu zor dönemin atlatılmasında ihtiyaç duyulan cesaretin yine Manas vasıtasıyla sağlanacağı söylenmektedir.

Bağımsızlık sonrasında Kırgız devleti ve Kırgız halkı ekonomik ve siyasi çıkmazlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu vahim durum karşısında halkı birlik-beraberlik içinde tutacak değerlere ihtiyaç duyulmuştur. Edebiyatta, özellikle de şiirde bu ihtiyaca karşı yönelim elbette tarihe sarılmak olmuştur. Manas destanı da bu dönemde birçok şair tarafından yorumlanarak kendi üsluplarıyla tekrar kaleme alınmıştır. Son dönemin ünlü şairlerinden Şayloobek Düyşeyev de Manas destanının bir bölümünü tekrar yorumlamıştır. Şair, Han Bakay'ın Kökötöy'ün aşında yarışmak için Kırgızlar'ın arasından yiğit seçmesi ve Koşoy ile Kalmukların yiğidi Coloy'un mücadelesini tasvir ettiği "Eki Döönün Küröşü" (İki Devin Güreşi) adlı kitabını yayımlamıştır.

Bağımsızlık sonrası modern Kırgız şiirinde özellikle bağımsızlık ve hürriyet kavramlarının algılanmasında yaşanan güçlükler dikkati çekmektedir. Elbette yabancı olunan bir kavramın, ezberlettirilmiş hatta zorla beyinlerin içine yerleştirilmiş kavramlarla yer değiştirmesi hemen gerçekleşecek bir iş değildir. Hürriyet temalı şiirlerde, şairlerin, Kırgız insanına, bağımsızlığın ve hürriyetin ne demek olduğunu anlatma ve milli özgüveni tesis etme çabası görülmektedir. 2004 yılında kaybettiğimiz Kırgızların yetiştirdiği büyük şairlerden Baydılda Sarnogoyev'in bu yönde büyük çabaları vardır. "Kalayık Kalkka Kayrıluu - Sevgili Halkımla Söyleşi" adlı şiirinde:

Akın bolboyt talantsız, Akın olmaz yeteneksiz,
Moldo bolboyt sabatsız. Molla olmaz bilgisiz.
Sooda bolboyt sanaksız, Ticaret olmaz hesapsız,

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

<i>Soldat bolboy caraksız.</i>	<i>Asker olmaz silahsız.</i>
<i>Kalem bolboy kağazsız,</i>	<i>Kalem olmaz kâğıtsız,</i>
<i>Kayık bolboy kalaksız.</i>	<i>Kayık olmaz küreksiz.</i>
<i>Tulpar bolboy tuyaksız,</i>	<i>Yürük olmaz toynaksız,</i>
<i>Şumkar bolboy kanatsız.</i>	<i>Şahin olmaz kanatsız.</i>
<i>Dal oşondoy Kırgız da</i>	<i>Bunlar gibi Kırgız'ın da</i>
<i>Danktuu bolboy Manassız!</i>	<i>Değeri olmaz Manas'sız!</i>

(Sarnogoyev, 1997: 350)

dizeleriyle Manas'ın Kırgız halkı için önemini basit ve etkili bir şekilde vermiştir. Kırgız ve Manas kavramlarının özdeşleştiğini bu şekilde ifade eden şair, Kırgız halkının asaletinin sebebini de:

<i>Ayköl, baatır atagın</i>	<i>Mert, bahadır adını</i>
<i>Aktagan kim boldu eken?</i>	<i>Kazanan kim acaba?</i>
<i>Al babañ Manas, kalayık,</i>	<i>Bu atan Manas, halkım,</i>
<i>Manas dep uraan salalık!</i>	<i>Manas diye nida salalım!</i>

dizeleriyle Manas ile ilişkilendirmektedir. Manas'ın şahsının ve Manas destanının birleştirici en önemli güç olduğuna inanan şair, "Menin Bütpös İrim - Benim Sonsuz Şiirim" şiirinde halkın büyüklüğünü halkın kendisine inandırabilmek, özgüven kazandırabilmek amacıyla Manas'ı hatırlatmaktadır. Halkının yüceliğini şu mısralarla gösterir

<i>"Manastay" epos caratkan,</i>	<i>"Manas" gibi destan yaratan,</i>
<i>Bar beken sendey el degi.</i>	<i>Var mı başka bir halk sen gibi?</i>

(Sarnogoyev, 1997: 323)

Görüldüğü gibi Sarnogoyev halkını hiçbir şeyle denk tutamamaktadır. Böyle bir kahramanlık destanını yaratan Kırgız halkı elbette büyük bir halktır.

Aynı çaba şairin "Kırgızıma" adlı şiirinde de görülmektedir. Sovyet dönemi öncesinde, yazılı edebiyatının olmayışının da etkisiyle Kırgız halkına medeniyeti Rusların getirdiği gibi bir inanış yerleştirilmeye çalışılmıştır. Şair bu görüşe karşı çıkmaktadır:

<i>Kılımdar açpay sabattı,</i>	<i>Yüzyıllar aşmadan cehaleti,</i>
<i>Karmabay kalem, kagazdı.</i>	<i>Tutmadan kalem, kâğıdı.</i>
<i>Karañgi bolup cürsöñ da,</i>	<i>Karanlıkta bile yaşasan,</i>
<i>Mekendep türlüü taraptı.</i>	<i>Çeşitli yeri mesken edinip.</i>
<i>Men tuulgan doorgo cetkirdiñ,</i>	<i>Benim doğduğum devire ulaştırdın,</i>
<i>Meeñe saktap "Manastı".</i>	<i>Beynine saklayıp "Manas'ı".</i>

(Sarnogoyev, 1997: 56)

İsmail Turan KALLİMCİ

Kırgız halkının ilminin en güzel kanıtı, “Manas” destanıdır. Halk cahil olsa bile büyük destanları Manas’ı ve onun ihtiva ettiği değerleri zihinlerine yerleştirerek günümüze kadar taşımayı başarmıştır.

Sooronbay Cusuyev ise “Han Manas Tukumdarı, Kaydasıñar? - Manas Han’ın Nesli Neredesiniz?” adlı şiirinde hürriyetin ne demek olduğunu okuyucularına izah eder:

<i>Akırlı adilettik ceñdi mına -</i>	<i>Sonunda adalet kazandı işte,</i>
<i>Azattık Ala-Toogo keldi mına!</i>	<i>Hürriyet Ala Too’ya geldi işte!</i>
<i>Özüñ caz, özüñ süylö öz tiliñde,</i>	<i>Özün yaz, özün söyle, öz dilinde,</i>
<i>Özüñ kaz özüñ tapkan kendi mına!</i>	<i>Özün çıkar bulduğun madeni işte!</i>

(Cusuyev, Adamdar: 9)

Şair hürriyetin elde edilmesini adaletin tecelli etmesi olarak görmektedir. Şair hürriyetin birebir göstergesi olan dil meselesini de hemen ardından dile getirmektedir.

Şayloobek Düşeyev’in “Ene Tilin Unutkandar - Ana Dilini Unutanlar” adlı şiiri en anlamlı ve etkili şiirlerdendir. Şiirde Murat adlı Rus kültürüyle yetişmiş bir gencin ana dilini iyi bilmemesi anlatılmaktadır. Murat:

<i>...Tüşünböymün</i>	<i>Anlamıyorum</i>
<i>ırıñdı,</i>	<i>şiirini,</i>
<i>makalıñdı,</i>	<i>atasözünü,</i>
<i>Koşoyuñ, Bakayıñdı?</i>	<i>Koşoy’unu, Bakay’ını?</i>
<i>Başka kalktın tarihin bilgen menen</i>	<i>Başka halkın tarihini bilmeme rağmen</i>
<i>bilbeymin Manasıñdı?</i>	<i>bilmiyorum Manas’ını?</i>

(Düşeyev, 1991: 17)

demektedir. Şair dil meselesine eğilirken Manas destanının kahramanlarından olan Koşoy ve Bakay’ı kullanmaktadır. Dolayısıyla Manas destanının bilinmesi dilin bilinmesidir.

Sovyet dönemi modern şiirinin önde gelen temsilcilerinden Ernis Tursunov da “Ene Til (Ana Dil)” adlı şiirinde Düşeyev gibi dil meselesine Manas sembolüyle değinmektedir:

Ene tilim - Manas tili batırdık, Anadilim, Manas’ın kahramanlık dilidir,
Ecigeydey tañdayıma tatırlık. Peynir gibi damağımda lezzettir.

Dilin kutsallığı, Kırgız Türkleri için başka bir kutsal değer olan Manas’la birleştirilerek desteklenmektedir. Tursunov için Kırgız dili, Manas’ın kullandığı dil olduğu için de kutsaldır.

Kırgız şiirinde Manas ile ilgili imgelerin birçoğu atalar kültü ile ilişkilidir. Eski Türk inanışında atalar öldükten sonra ruhlarının halkını korumaya devam edeceği inancı vardır. Bu kutsama modern Kırgız şiirinde sık

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

kullanılmaktadır. Kırgızların büyük şairlerinden Süyünbay Eraliyev “Gimnge Arnalğan - Marşa Dönüşen” adlı şiirinde, yüzyıllar sonra gelen hürriyeti kutlamaktadır:

<i>Attan alga Kırgız el,</i>	<i>Atlan ileri Kırgız halkı,</i>
<i>Azat aykın coldosuñ,</i>	<i>Hür ve açık yoldasın,</i>
<i>Asaba tuu kıkıldap,</i>	<i>Bayrağın dalgalansın,</i>
<i>Atañ Manas koldosun!</i>	<i>Baban Manas kollasın!</i>

(Eraliyev, 1994: 78)

Şiirde, Manas’ın ruhunun kazanılan hürriyeti koruması dileğine yer verilmiştir. Bu tür dilekler bağımsızlık sonrası Kırgız şiirinde sıklıkla bir dua gibi karşımıza çıkmaktadır.

Akbar Rıskulov “Kırgız Ulut Uraanı - Kırgız Milli Parolası” şiirinde:

<i>... Koldo bizdi, Bakay bababız,</i>	<i>Kolla bizi, Bakay atamız,</i>
<i>korgo bizdi, Manas ababız!</i>	<i>koru bizi, Manas ağamız!</i>
<i>Kırgızımdı düynö taanısın,</i>	<i>Kırgızım’ı dünya tanısın,</i>
<i>kılımdardı közdöp barabız!</i>	<i>yüzyıllara uzanıp varırız!</i>

(Rıskulov, 2003: 42)

demektedir. Şair, Kırgız halkının manevî önderleri Manas ve Bakay’ın Kırgız halkını koruyacaklarına inanmakta ve bunun için onları yardıma çağırmaktadır.

Manap Aliyev ise “Azattık -Bağımsızlık” şiirinde:

<i>Miñ cıldap küsöp cetpegen</i>	<i>Bin yıllardır ulaşamayan</i>
<i>azattık - eldin tilegi,</i>	<i>Hürriyet halkın dileğidir,</i>
<i>ak calgap Manas koldosun,</i>	<i>Halk isteyip Manas kollasın,</i>
<i>azattık keldi, bileli!</i>	<i>Hürriyet geldi bilelim!</i>

(Aliyev, 2001: 60)

dizeleriyle, halkın dualarıyla, dilekleriyle ve mücadelesiyle kazanılan hürriyeti koruması için, Manas’ın yüce ruhundan medet ummaktadır.

Sarnogoyev ise “Kalayık Kalkka Kayrılıu - Sevgili Halkımla Söyleşi” şiirinde:

<i>...Ayköl, baatır atağın</i>	<i>Mert, bahadır adını</i>
<i>Aktagan kim boldu eken?</i>	<i>Kazanan kim acaba?</i>
<i>Al babañ Manas, kalayık,</i>	<i>Atandır Manas, halkım,</i>
<i>Manas dep uraan salalık!</i>	<i>Manas diye nida atalım!</i>
<i>Arbagı koldop, Kırgızdar</i>	<i>Ervahı korusun, Kırgızlar</i>
<i>Ak şumkarday taranıp,</i>	<i>Ak Şahin gibi üstümüzde dolaşıp...</i>

İsmail Turan KALLİMCİ

*...Manas atam koldosun,
Manas, Manas deyliçi.*

*Manas babam kollasın,
Manas, Manas diyelim...*

(Sarnogoyev, 1997: 350)

Kırgızların soyunun Manas'tan geldiğini, bunun ise bir övünç kaynağı olduğunu düşünmektedir. Sarnogoyev, Manas'ın ruhunun Kırgız halkının üzerinde durduğuna ve onları koruduğuna da inanmaktadır.

Omor Sultanov Kırgız altın rezervlerinin işletilmesinde ortaya çıkan adaletsizlikler karşısında yazdığı “Altındı Cegenderge - Altını Yiyenlere” adlı şiirinde:

*...Aramdıkka barsaň uulu Talastın Haramzadelik yaparsan Talas'ın oğlu
Arbağı urat kasiyettüü Manastın. Ervahu vurur kutlu Manas'ın.*

(Sultanov, 1996: 158)

diyerek Manas'ın ruhunun kötülerini cezalandıracağı yönündeki halk inancını dizelerine taşımaktadır.

Sooronbay Cusuyev de “Han Manas Tukumdarı, Kaydasıñar? - Manas Han'ın Nesli Neredesiniz?” adlı şiirinde bu inancı dile getirmektedir:

*Kim azır kayra elimdi bölgüsü bar, Kim şimdi halkımı bölmek istiyor,
Kızıl kan tögülgönün körgüsü bar? Kızıl kanın aktığını görmek istiyor?
Kim azır han Manastın arbağı urup, Kim Han Manas'ın ervahu vurup,
Kalkımdın kargışınan ölgüsü bar? Halkımın kargışıyla ölmek istiyor?*

(Cusuyev, Adamdar: 9)

Şair, boy milliyetçiliği yaparak Kırgız insanını bölmeye, birlik ve huzur içerisinde yaşamasına engel olmaya çalışanların, Manas'a ve halkına karşı bir eylem içerisinde olduklarını hatırlatmaktadır. Bu tür faaliyetler içinde olanların cezasını yine Manas'tan ve halkın bedduasından alacağını ifade etmektedir.

Cusuyev'in bu şiirinde de üzerinde durulan boy milliyetçiliği ve kabilecilik yönelimleri karşısında, Kırgız şiirinde Manas ve Manas destanından birleştirici unsur olarak faydalanılmaktadır. Manas birliğin sembolü olarak şiirlerde yer bulmaktadır. Sarnogoyev “Bir Cakadan Baş Çıgar - Bir Yakadan Baş Çıkar” adlı şiirinde, bağımsızlık sonrası artan boy milliyetçiliğini Manas ile önlemeye çalışır:

*Uzak mezigil siñip kelgen sezimge Uzun zamanlardır sinmiş duygulara
Uruk, uruu kerek çıgar kezinde... Boy, kabile gerekliymiş zamanında...
Başında oy maydalanıp baratsa Onların birlikleri kopmaya başlarsa
Manas degen babañ tursun esinde. Manas denen baban dursun aklında.*

(Sarnogoyev, 1997: 357)

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

Manas Kırgız halkı tarafından millî birliğin sembolü olarak görülmektedir. Şair, boy milliyetçiliği yaparak hataya düşenleri Manas'ı hatırlatarak, yanlışlarından geri dönmelerini istemektedir.

Boy milliyetçiliği konusunda Manas sembolünü kullanarak keskin şiir diliyle yazan şairlerin başında Şaylobek Düyşeyev gelmektedir. Şair “Bölüngöndön Akırı Ölot Kırgız - Bölünürse Ölür Kırgız” şiirinde:

...Bogoozdoruñ çıktı go otko bölgön, Dostların çıktı ya ateşe bölen,
Boordoştoruñ çıkğı go dosko bölgön. Arkadaşların çıktı ya dostları bölen.
Boz baldardın şıbırıp kulagına Üfürüp yeni yetme gençlerin kulağına
Bokmurundar çıktı go Oşko bölgön. Bokmurunlar çıktı ya Oş'u bölen...

...Künöösünö battık go talaştın biz, Günahına battık ya tartışmanın biz,
Künö kulsak keçet dep Manastın biz Suç işlese affeder diye Manas'ın biz
Kümbözünö kurandı okup turup, Türbesinde Kuran okuyup durup,
Elin böldük kücöldöp Talastın biz. Halkını böldük ufalayıp Talas'ın biz...

(Düyşeyev, 2001: 132-133)

diyerek boy milliyetçiliği tehlikesini Manas Destanının kötü şahıslarından olan Bokmurun'u kullanarak göstermektedir. Şair, halkı bölüp sonrasında takiye yaparak Manas'ın türbesinde Kuran okumanın anlamsızlığını eleştirmektedir.

Düyşeyev farklı konulardaki bu ağır eleştirilerine şiirlerinde sık rastlanır. Şair, en önemli şiirlerinin başında gelen “Kaydıgerlik 2 - Kayıtsızlık 2” adlı şiirinde:

Kaydıgerlik Kayıtsızlık,
Karında catkanda ele talak tuubay, Bebeği karnındayken hayırsız yapmadan,
Kalkına kanat tuugan, Halkı için birer kanat doğuran,
Kanıkey, Kurmancanday sanat tuugan, Kanıkey, Kurmancan gibi iyilik doğuran,
Kayda eneler, Nerede anneler,
Abıke-Köböş tuubay, Abıke, Köböş doğurmadan,
Asili bölök tuubay, Asilini ayrı doğurmadan,
Manas tuugan? Manas doğuran,
Kayda eneler... Nerede anneler...

(Düyşeyev, 1998: 11)

diyerek günümüz Kırgız annelerinin Manas gibi bir yiğit yetiştiremediğinden, dolayısıyla Kırgız halkının Manas gibi bir lider çıkaramadığından şikayetçidir. Şair yeni yetişen neslin içinde destanın kötü şahısları olan Abıke ve Köböş'e benzeyenlerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Kırgız halkı için Manas gibi bir

İsmail Turan KALLİMCİ

önderin gerekliliğini Manap Aliyev'in "Manas Kerek - Manas Gerek" adlı şiirinde de görmekteyiz.

<i>Çakşılıktı köktön, köktön izdebey</i>	<i>İyiliği gökten, gökten aramadan</i>
<i>tuugan cerdin turpagınan izdegen:</i>	<i>memleketimin topraklarından arayan:</i>
<i>kerek elge, Manas kerek! – oo, bugün-</i>	<i>gerek halka, Manas gerek! tam da bugün,</i>
<i>özün koyup, elin süyüp "siz" degen.</i>	<i>özünü bırakıp, halkını sevip "siz" diyen.</i>

(Aliyev: 2001: 16)

Son dönem Kırgız şiirinde Manas ve Manas destanının sembolleştirilmesinde ideolojik yaklaşımlar da görülmektedir. Bağımsızlık sonrası, sosyalizmin çökmesiyle siyasî alanda oluşan boşluk, yeni ideolojilerle doldurulmaya çalışılmıştır. Genel olarak aydınların, Rus veya Amerikan tarafgirliği ve bu yönde çekişmesi, çatışması yaşanmaktadır. Baydıda Sarnogoyev daha önce değindiğimiz "Kalayık Kalkka Kayrılıu - Sevgili Halkımla Söyleşi" adlı şiirinde bu mesele için şu öneriyi getirmektedir:

<i>Çaşasın marksizm dep</i>	<i>Yaşasın Marksizm diye</i>
<i>Cay kaldı şanduu oturçu.</i>	<i>Zaman kaldı geride şanla oturan.</i>
<i>Çaşasın Leninizm dep</i>	<i>Yaşasın Leninizm diye</i>
<i>Kep kaldı ooz tolturçu.</i>	<i>Sözler kaldı geride ağız dolduran.</i>
<i>Aykeli barat, cok bolup</i>	<i>Heykeli gün geçtikçe kayboldu</i>
<i>Ar şaarda bizge kol sunçu.</i>	<i>Her şehirde bize el sallayan.</i>
<i>Eköo teñ ketti, el kaldı,</i>	<i>İkisi de gitti halk kaldı,</i>
<i>El menen Manas şer kaldı.</i>	<i>Halkla aslan Manas kaldı.</i>
<i>Markstın emi orduna</i>	<i>Şimdi Marks'ın yerine</i>
<i>Manasizm bolsunçu!</i>	<i>Manasizm olsun artık!</i>

(Sarnogoyev, 1997: 350)

Sosyalizmin öğretileri olan Leninizm'in ve Marksizm'in günümüz şartlarında bir öneminin kalmadığını, Kırgız halkının Manas'ın değerlerine sarılması gerektiğini belirtmektedir. Sarnogoyev'in mısralarında belirttiği gibi Manas'ı milli temele dayalı bir ideolojiye dönüştürme çabaları göze çarpmaktadır.

Alik Akimaliyev'in Rusça olarak kaleme aldığı "Ya Otçiznu Dal Novoye Nazvaniye... - Yeni Bir Ad Verdim ..." adlı şiirinde vatan için hem yeni bir isim hem de yeni bir sınır çizilmiştir. Bu şiir de bağımsızlık sonrası Manas'a yüklenen ideolojik anlamı göstermesi bakımından önemlidir. Akimaliyev'in son şiir kitabının ismini "Handa Bile Bulunmayan Zenginlik Manassiya" olarak vermesi, manevî bir değer olarak Manas'ın yeni bir ideolojiye dönüştürülme çabasının ulaştığı boyutu daha iyi göstermektedir. Şiirde,

Modern Kırgız Şiirinde Manas ve Manas Destanı

*Ot Urala do Vladivostoka,
Do Kitaya, do Rusi,
Mesto Vengrii, Turtsii,
Naşa dercava ruha,
İmperiya duha,
Nazıvaetsya MANASSİYA...*

*Ural'dan Vladivostok'a kadar,
Çin'den Rusya'ya kadar,
Macaristan'dan Türkiye'ye,
Bizim ruhumuzun devletidir,
Ruhun imparatorluğudur,
Onun adı MANASSİYA...*

(Akimaliyev, 2007: 11)

demekte ve Manas ruhunun yaşatıldığı 'Manassiya' adındaki vatanın sınırlarını çizmektedir. Şairin mısralarında tarif ettiği sınırlar, Türklerin yaşadığı yerlerdir. Akimaliyev bu yaklaşımıyla 'Turan' ideolojisini, ismini vermeden mısralarına taşımıştır. Akimaliyev'in bu şiirinde vatan olgusu, Manassiya, dolayısıyla Turan olarak yeni bir terim ve tanım kazanmıştır.

Alik Akimaliyev'in 24 Mart 2005'te gerçekleşen ve Askar Akayev yönetiminin devletten el çektilmesiyle sonuçlanan ayaklanmadan bahsettiği dizelerinde bu düşüncesini tekrarlamıştır.

*Ceñ, Inkılap 24üm namıstuu,
Celbiretsek kızıl, kögüş, çaşıl tuu.
"Manassiya" dep atalgan biz tüzgön
Köröm : Ruh Derjavamdı alıskı...*

*Yen, 24 Mart Inkılabı namusunla,
Sallayalım kızıl, gök, yeşil sancakları.
"Manassiya" adında kurduğumuz
Görürüm Ruh imparatorluğumu uzakta*

(Akimaliyev, 2008: 114)

Şair 2005'teki 24 Mart ayaklanmasıyla birlikte, Kırgız devletinin ve halkının daha iyi günlere ulaşacağını düşünmektedir. Yeni kurulacak büyük devletin hayalini görmektedir.

Sonuç olarak Manas'ın ve Manas destanının modern Kırgız şiirinde çok çeşitli anlamlar kazanarak kullanıldığını görmekteyiz. Şairlerin Kırgızlar üzerinde tarih bilinci kazandırma, hürriyeti anlamlı hale getirilme, dil şuurunu oluşturma, boy milliyetçiliğini önleme gibi milli meselelerde kahraman olarak Manas'tan ve kültür aynası olarak Manas destanından faydalandığını söyleyebiliriz. Kırgız şairleri atalar kültü gibi halk inanışlarını kullanarak da şiirlerini üslup bakımından zenginleştirmişlerdir. Modern Kırgız şiirinde Manas karşımıza hem Kırgız halkının önderi hem de bir inanç lideri olarak çıkmaktadır. Şiirlerden çıkan en önemli sonuç ise Manas'ın ve Manas'ın ihtiva ettiği değerlerin, günümüz Kırgız fikrî hayatında, sosyalizmden sonra yeni bir ideolojiye dönüşme ihtimalidir.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları
- AKİMALİYEYEV, Alik. (2008). *Handa Çok Baylık Manassiya*. Bişkek: Biyiktik
- _____ Alik Saptar. *Aalam Gazetesi* (Bişkek). 23.11.07, N. 7
- ALİYEYEV Manap. (2001). *Iymanıñ, Canıñ, Bir Bolsun*. Bişkek: Kırgız Cazuuçular Soyuzu
- ARTIKBAYEV, Kaçkınbay. (1982). *Kırgız Adabiyat Tarihi*. Frunze: Mektep
- ATSIZ, Hüseyin Nihal. (1997). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi
- BAYCİYEYEV, Mar. (2004). Manas Destanı Kalbimin Ağrısıdır. (Akt. Doğan Gürpınar), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VI, S.12,
- BEKTENOV Z. ve ERKEBAYEV A.; (1991). *Kasım Tınıstanuulu*, Bişkek: Adabiyat
- CUSUYEV, Sooronbay. (1997). *Adamdar*. Bişkek: Kırgızstan
- DÜYŞEYEV, Şayloobek. (1991). *Kaydıgerlik*. Bişkek: Adabiyat
- _____ (2001). *Arabadagı Ir 2*. Bişkek: Biyiktik
- _____ *Kaydıgerlik, Aalam Gazetesi* (Bişkek). 25.01.98. N. 17
- ERALİYEYEV, Süyünbay. (1994). *Süygöngö Kat*. Bişkek: Kırgızstan
- GEYİKOĞLU, Hasan. (2001). Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliğindeki Türklerin Milli Duygularına Etkisi. Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16
- KARASAYEV, Husayin. (1998). *Miñ Türküm Suroogo Miñ Türküm Coop*. Bişkek: Muras Basması
- KORKMAZ Ramazan. (2008). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu Ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Grafiker Yayınları
- NASKALİ, Emine Gürsoy. XX. Yüzyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı. *Türk Dili*. Ankara, 1994/1, S. 505
- SARNOGOYEV, Baydilda; *Baydilda*, Kırgızstan, Bişkek 1997
- SULTANOV, Omor. (1996). *Can Berem Süyüügö*. Bişkek: Akıl Kontserin
- TEMUR, Nezir. (2011). *Folklor ve İdeoloji -Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Politikaları ve Çalışmaları 1917-1958*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2005). Kırgız Edebiyatı, C. 32, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları